

JAN HOLLAK EN HET NEOTHOMISME

Achter het feit dat ik hier sta om te spreken over Jan Hollak en het neothomisme, schuilt meer dialectiek dan U wellicht vermoedt. Ik voel me genoodzaakt U iets over die dialectiek te vertellen om duidelijkheid te verschaffen over de ongebruikelijke invalshoek van waaruit ik ervoor gekozen heb over Jan Hollak en het neothomisme te spreken. Toen ik in 1967 Jan voor het eerst in Amsterdam ontmoette en daar bij hem ging studeren, wist ik nog amper wat neothomisme is, laat staan dat ik wellicht met een levende en eigenzinnige vertegenwoordiger van die stroming te doen had. Het ging mij om *dialectiek*, waarin ik, komend uit een onkerkelijk en zelfs atheïstisch nest en gedreven door de behoefte kritische distantie te verkrijgen tot mijn eerdere studie in de wis – en natuurkunde, via Sartre, Adorno en Marcuse geïnteresseerd was geraakt.

Voorzover ik me herinner werd in Jans toenmalige Amsterdamse colleges Thomas van Aquino niet nadrukkelijk genoemd, maar Aristoteles des te meer. Toen ik mij in de filosofie van de laatstgenoemde wilde verdiepen om Hollak en Hegel beter te kunnen begrijpen, raadde Albrecht Kwast mij aan dat bij Barendse te doen. Een heel goed advies, want zo leerde ik niet alleen een heel opmerkelijk en beminnelijk mens kennen, maar via hem ook Thomas en via Thomas' commentaren ook "*de filosoof*", zoals hij Aristoteles placht te noemen.

Toen Jan mij een jaar na mijn afstuderen vroeg in Nijmegen zijn assistent te worden, leerde ik de wereld van het katholicisme, het teloorgaande katholicisme wel te verstaan, beter kennen. Vijf jaar lang volgde ik met groot enthousiasme Hollaks Nijmeegse colleges, waarin Thomas wel degelijk herhaaldelijk genoemd werd. Ik raakte diep onder de indruk van zijn onconventionele overtuiging dat geschiedenis van de filosofie niet serieus bedreven kan worden zonder met de grote filosofen in discussie te gaan. Ook merkte ik, dat de geschiedenis van de moderne filosofie niet te begrijpen is zonder Thomas erbij te betrekken. In die ruime, maar niet onbelangrijke zin van het woord ben ik dankzij Jan Hollak neothomist geworden en het tot op de dag van vandaag gebleven.

Als assistent viel mij de eer te beurt als privé chauffeur van de hooggeleerde te mogen optreden. De veelvuldige ritten van en naar het station boden mij de gelegenheid persoonlijk advies in te winnen over wat ik het beste zou kunnen lezen om Hollaks kritische relativering van de Hegeliaanse dialectiek nog beter te begrijpen en nog dieper ingewijd te raken in de geheimen van zijn filosofie. Zo ben ik ertoe gekomen een heleboel Thomas en een heleboel neothomisten te verslinden.

Daarbij was het niet mijn bedoeling Hollakiaan te worden, noch Hollaks bedoeling mij tot zijn volgeling op te voeden. Zoals blijkt uit het prachtige motto van deze prachtige bundel, wilde hij alleen maar opvoeden tot zelfstandig denken. Ooit zei hij tegen mij: “Harm, je moet proberen in de filosofie zó ver te komen, dat het je niets meer kan schelen wat anderen van je opvattingen vinden”. Deze woorden zijn sindsdien in mijn geheugen gegrift en keren steeds weer terug als ik mij realiseer nog *niet* zo ver gekomen te zijn.

Hollaks advies mijn eigen weg te zoeken, volgde ik aanvankelijk op door te proberen mijn dialectische scholing in te zetten in een kritiek op gerenommeerde specifieke leerstukjes van bij uitstek *ondialectische* denkers. Geïnspireerd door mijn leermeester wilde ik vooral *concreet* filosoferen en niet *in abstracto*. Ik zocht weerstand en vond die bij zogenaamde ‘analytische’ filosofen. Aldus kwam ik terecht bij Austins taaldaadtheorie en bij Wittgensteins vaak geroemde beschouwing over familiegelijkenissen en over, zoals hij het noemt, “het taalspel dat we met het woord ‘spel’ spelen”. Let wel, deze voorbeelden waren voor mij slechts van belang om als paradepaardje van analytisch filosoferen op mijn dialectische operatietafel gelegd te kunnen worden. Mijn interesse was niet historisch en ook niet thematisch, maar *methodisch*.

In het kader van deze vingeroefeningen ontdekte ik in de eerste plaats, dat ik, ondanks verwoede pogingen in die richting, van dialectiek als (hiërarchische) *begripsontwikkeling* eigenlijk geen vruchtbaar gebruik kon maken, maar wel van dialectiek als kritische relativering van wat Hollak als *abstract negatief verzet* placht te omschrijven. (zie het begrippenregister van deze bundel, p.466). Dit laatstgenoemde, “minimale” aspect van de dialectiek, het aspect dat hij placht samen te vatten in de formule *Wat je ontvlucht, dat volg je*, is voor mij van cruciaal belang gebleven.

In de tweede plaats ontdekte ik nog iets anders dat daar op het eerste gezicht niets mee te maken leek te hebben, maar dat naderhand wel degelijk met het eerstgenoemde punt bleek samen te hangen, namelijk dat achter Wittgensteins beschouwing over familiegelekenissen een heel andere man met een heel andere denkwereld bleek schuil te gaan dan ik ooit had kunnen vermoeden. Ik werd diep geraakt door de spirituele achtergrond van zijn filosofie, maar voelde mij, opmerkelijk genoeg, totaal niet genoodzaakt iets van mijn kritiek terug te nemen. In 1987 leidde dat tot een soort mystieke ommekeer. Ik zakte, althans zo zag ik het toen en zo zie ik het nog steeds, door de hiërarchische Aristotelische bodem van mijn toenmalige filosofie, tevens de bodem die Thomas, Hegel, Scheler en Hollak met elkaar gemeen leken te hebben.

Datgene wat in de eerste paragraaf van *Betrachtungen über das Wesen der heutigen Technik* (pagina 101-102 van deze bundel) in termen van “vertrouwdheid” en “vreemdheid” wordt beschreven, overkwam onverwacht mijzelf. Ik zag de zogenaamde *philosophia perennis*, na er vanuit de positie van een buitenstaander vertrouwd mee te zijn geraakt, plotseling “met andere ogen”. En ik zag tevens mijn exacte achtergrond met andere ogen. Ik voelde hoe de twee extremen die een Thomist liever buiten de deur houdt, exacte wetenschap en mystiek, elkaar inderdaad raken of in ieder geval *kunnen* raken.¹

II

¹ Ze raken elkaar wanneer het subject juist *niet* gericht is op z'n diepste wezen, z'n transcendentale openheid die als zodanig tot uitdrukking gebracht moet worden, maar in plaats daarvan op de *feitelijk* bestaande misvattingen die het ervan weerhouden open te *zijn*. Mijn openheid begint met mijn daadwerkelijke openheid voor mijn feitelijke geslotenheid. Mijn erkennend-zijn begint met mijn erkenning van mijn feitelijke miskenningen. Mijn acceptatie begint met nederige acceptatie van mijn negaties. *Beide* zijn reflexief: niet alleen erkenning erkent zichzelf, maar ook miskennisning miskent zichzelf. Vandaar dat verheffing van reflexiviteit boven uitwendigheid ons niet verder kan helpen. Miskenningen kunnen alleen verdwijnen door van buitenaf benaderd te worden. Ik kan alleen ophouden *eraan* toe te geven door toe te geven *dat* ik er in feite last van heb. Dat is volgens mij de concrete strekking van de in eerste instantie zo abstract en wereldvreemd klinkende vermaning van Jezus om “geen weerstand te bieden aan het onrecht” (Mattheüs 5.39).]

Toen ik Jan in een misschien wat al te hoogdravende brief van de zojuist geschetste ommekeer in kennis stelde, reageerde hij allerminst gekwetst of afwijzend. “Kennelijk”, zo antwoordde hij laconiek en grootmoedig, “is dit het punt waar onze wegen elkaar kruisen” (einde citaat). De conclusie dat na een kortstondige religieuze toenadering de verwijdering gedoemd was steeds groter te worden, lijkt mij voorbarig. Dat geldt alleen in een rechtlijnige, ondialectische geometrie. Reizigers die over het gekromde aardoppervlak onverstoord hun weg blijven volgen, mogen hopen elkaars wegen nogmaals te kruisen. Die hoop ging in vervulling toen ik in deze bundel de geschriften van Jan Hollak in chronologische volgorde herlas en met het oog op het thema van deze voordracht vergeleek met de bekende, maar door mij nog niet eerder gelezen tekst van de Encykliëk *Aeterni Patris* waarmee Paus Leo XIII op 4 augustus 1879 de geboorte van het neothomisme officieel heeft ingeluid.

Ik zal met de laatstgenoemde tekst beginnen teneinde daaruit het Weberiaanse “ideaaltype” van het zuivere neothomisme te distilleren, zodat het daarna als meetinstrument kan worden gebruikt om te peilen in hoeverre Jan Hollak daarvan is afgeweken. Sprekend over “zuiver neothomisme” wil ik allerminst voorbijgaan aan het feit dat sommige vertegenwoordigers van deze stroming, zoals Maritain en Gilson, zichzelf liever Thomist noemden dan neothomist. Het gaat er mij juist om de onvermijdelijke, door de kerk getolereerde en zelfs gepropageerde vernieuwingen te onderscheiden van de controversiële, “onzuivere” vernieuwingen die de perken van de pauselijke bedoelingen te buitengaan. Deze grens kan op twee plaatsen worden aangebracht: a) op het terrein van de filosofie *zelf* als scheidslijn tussen Thomas en zijn moderne opponenten en b) *tussen* de filosofie en de positieve wetenschappen.

Ad a) Het herderlijk schrijven beveelt hernieuwde belangstelling voor de filosofie van Thomas aan in een *nieuwe situatie*, in een periode van de moderne tijd waarin de scholastieke traditie zelfs bij katholieke denkers in vergetelheid of (nog erger) in diskrediet is geraakt. Uiteraard is het niet de bedoeling dat diegenen die het pauselijk advies opvolgen, zich van andersdenkenden zouden isoleren. Integendeel, ze worden ertoe aangespoord de kritische kracht van Thomas strijdlustig in stelling te brengen tegen de verontrustende wildgroei van de grote, modern

filosofische verhalen die vooral in de loop van de negentiende eeuw naar voren zijn gebracht.

Het is opmerkelijk hoezeer de toonzetting van deze encycliek aansluit bij het ook elders in die tijd oplevende verzet tegen een *weltanschauliche* benaderingswijze. Het neothomisme pretendeert juist *niet* katholiek of christelijk te zijn, maar een wetenschappelijk verantwoorde filosofie die op het algemeen geldende, *natuurlijk* licht van de rede gebaseerd is. Dat licht leidt niet automatisch tot het ware geloof, maar is daarvoor slechts een *conditio sine qua non*. De moderne verduistering van dat licht (die onvermijdelijk tot gevolg heeft dat moderne filosofen zonder hulp van buitenaf niet in staat zijn hun eigen geschiedenis te begrijpen) brengt het ware geloof in gevaar.

Het zal duidelijk zijn hoe de grens tussen gezonde en verziekte vernieuwing hier begrepen moet worden. Het Thomisme verdient sowieso de toevoeging *neo* omdat het *in een nieuwe tijd een oud en eeuwig geldend geluid wil laten horen dat voor die nieuwe tijd nieuw is*. Toen Maritain en Gilson bezwaar bleken te hebben tegen die toevoeging, hadden ze natuurlijk iets anders op het oog, namelijk de volgens hen verderfelijke grensoverschrijding die hierin bestaat, dat de Thomist zijn anti-moderne wijn met (vergiftigd) water uit moderne bronnen *vermengt*.

Ad b) Met de grens tussen filosofie en positieve wetenschap is het heel anders gesteld. Want, levende in een tijd waarin die grens nog niet zo duidelijk was uitgekristalliseerd, kon Thomas zelf nog niet voorkomen die af en toe te overschrijden. Maar *wij*, neothomisten, kunnen dat veel gemakkelijker dankzij de indrukwekkende vooruitgang die de wetenschappen in de moderne tijd hebben geboekt. Het oeuvre van Thomas dient in die zin vernieuwd te worden, dat daaruit alles wat in strijd blijkt te zijn met onaanvechtbare wetenschappelijke verworvenheden, wordt geschraapt. Die correctie is niet alleen toelaatbaar, maar ook nodig om de eeuwige en dus ook nu nog steeds actuele *zuiver filosofische* kern van zijn gedachtegoed des te beter uit de verf te laten komen.

Wanneer ontaardt deze onschuldige en broodnodige zuivering in gevaarlijke en nutteloze nieuwlichterij? Dat gebeurt zodra de neothomist zich laat besmetten door de meest verderfelijke filosofische

ziekte van de moderne tijd, te weten de misvatting dat de indrukwekkende vooruitgang van de *wetenschap*, vooral de natuurwetenschap, noopt tot meer of minder fundamentele *filosofische* vernieuwingen. Met onverholen trots wijst Leo XIII er op dat in zijn tijd (ik citeer) “vele illustere professoren in de natuurwetenschappen openlijk verklaren dat er geen noemenswaardig conflict bestaat tussen vaststaande en algemeen aanvaarde conclusies van de fysica en de filosofische principes van de scholastiek.” (einde citaat)

III

Tot slot zal ik dan proberen de zojuist geschetste tweeledige essentie van het neothomisme als vergelijkingsmaatstaf te gebruiken om enig licht te werpen op het werk van Jan Hollak als het werk van een uitzonderlijke neothomist. Om dit uitzonderlijke karakter van zijn neothomisme goed uit de verf te laten komen, wil ik er graag eerst op wijzen dat de twee zojuist besproken dogma's makkelijk aan een Hollakiaanse kritiek op *abstract negatief verzet* kunnen worden onderworpen. Het anti-moderne dogma a) dat de moderne filosofie alleen maar is afgedwaald van het rechte scholastieke pad, is in feite niets anders dan de omkering van het bij sommige moderne filosofen heersende dogma dat de scholastiek volledig achterhaald zou zijn door moderne vooruitgang. Beide partijen vooronderstellen dat ze niets van elkaar kunnen leren. En dogma b), te weten dat uit de indrukwekkende vooruitgang van de moderne fysica geen enkele filosofisch relevante conclusie getrokken kan worden, lijkt verdacht veel op de visie van het door rechtgeaarde neothomisten zo gewraakte neo-positivisme! Kortom, door zich angstvallig te verzetten tegen de modern filosofische waan dat de moderne filosofie, die zich daarbij op de moderne natuurwetenschap beroept, niets meer van scholastiek kan leren, komt Leo XIII tot de omgekeerde opvatting. Hij beroept zich op de moderne natuurwetenschap om de stelling te verdedigen dat de scholastiek niets van de moderne vooruitgang kan leren. Juist datgene wat hij koste wat het kost wil ontvluchten, namelijk een troebele modernistische filosofie die zichzelf op natuurwetenschappelijke resultaten denkt te kunnen beroepen, wordt door hem onbedoeld omarmd!

Nu dan de aangekondigde vergelijking van Hollaks filosofie met het ideaaltype van het zuiver neothomisme:

Ad ad a) Door Hollaks werk loopt denk ik één rode draad, namelijk het contrast *concreet* versus *abstract*. Ook bij allerlei andere filosofen speelt iets dergelijks een rol, maar in Hollaks jargon krijgen deze woorden een speciale lading: ze drukken zijn hartstochtelijk streven uit schools sektarisme te overwinnen door de moderne fenomenologie en de moderne dialectiek met elkaar te verbinden en beide met het voor-moderne perspectief van Thomas. Daarbij fungeert de filosofie van Thomas als *thuishaven*. Dat is de reden waarom hij toch beter als neothomist dan als neo-Scheleriaan of neo-Hegeliaan getypeerd kan worden. De voorzichtigheid waarmee hij op één plaats, namelijk in *Wijsgerige reflecties over de scheppingsidee* (in deze bundel p.304-319) geïnspireerd door Barendse Thomas bekritiseert, steekt vooral schril af tegen de felheid waarmee hij op vele plaatsen Hegel de les leest.

Het vertrekpunt van Hollaks filosofie ligt denk ik in zijn overtuiging dat een abstracte, d.w.z. puur begripsmatige en rechtlijnige denktrant zoals hij die bij voorbeeld bij Doodkorte, Angelinus of Hoogveld aantrof, geen recht kan doen aan Thomas' filosofische diepgang. Fenomenologie (*Wesensschau* aan de hand van concrete ervaring) en dialectiek als concrete begripsontwikkeling werden, zoals al blijkt uit het eerste artikel *Vrijheid als Zedelijkheid*, geacht in het *verlengde* te liggen van de thomistische analogieleer. Maar de *beperking* van de dialectiek tot innerlijk *wezensnoodzakelijke* reflectieniveaus op het vlak van *belichaamde* zelfstandigheid (hetgeen betekent dat zowel dialectische sociologie of geschiedbeschouwing, waar innerlijke noodzaak ontbreekt, alsook dialectische theologie of triniteitsleer, die het kader van een natuurlijke belichaming te boven gaat, moet worden uitgesloten) ligt voor Hollak *niet* in het verlengde van Hegels filosofie.

Uit dit alles blijkt zonneklaar dat Hollak de titel neothomist in de gevaarlijke zin van het woord dubbel en dwars verdient. Hij meent immers dat er in de moderne filosofie wel degelijk vooruitgang is geboekt. Ja, nog sterker, hij meent zelfs begrip op te kunnen brengen voor het modern filosofische streven God minder abstract en onpersoonlijk op te vatten dan Thomas het in zijn natuurlijke godsleer gedaan heeft (zie p. 308 van deze bundel). En opmerkelijk genoeg doet hij dat niet door moderne elementen toe te voegen, maar door de

scheidslijn tussen natuurlijke en bovennatuurlijke godsleer een klein stukje te verleggen! In navolging van Thomas en tegen Hegel zegt Hollak (zie p.312 van deze bundel) dat “de *filosoof* niet kan komen tot de affirmatie van de drie-persoonlijke God” en tegelijk tegen Thomas dat hij als *filosoof* had mogen en moeten zeggen wat hij in feite slechts als *theoloog* gezegd heeft, namelijk dat “het inwendige leven Gods in zijn volmaakte enkelvoudigheid volmaakte intersubjectiviteit zegt...” (zie p. 315 van deze bundel).

Ad ad b) Heeft Jan Hollak zich gehouden aan de pauselijke opvatting dat de onmiskenbare vooruitgang van de moderne wetenschappen op geen enkele manier afbreuk doet aan de grondbeginselen van de scholastiek? Bij de beantwoording van deze vraag zal ik mij voor het gemak tot de natuurwetenschap beperken. Ik doe dat deels omdat die voor Leo XIII het belangrijkste is, maar vooral omdat die mijzelf het meest ter harte gaat.

In zijn herderlijk schrijven zegt Leo XIII (ik citeer): “En hier is het goed op te merken dat aan onze filosofie het grootste onrecht wordt gedaan als die ervan beschuldigd zou worden gekant te zijn tegen de vooruitgang en ontwikkeling van de natuurwetenschap” (einde citaat). Welke boze tongen, zo vraag ik mij af, zouden iets dergelijks kunnen suggereren? Het antwoord is niet zo moeilijk te vinden. Twee en een halve eeuw eerder had er een zeer geruchtmakend conflict plaats gevonden tussen Galilei, die het opnam voor Copernicus, en de toenmalige paus. Hoe denkt Leo XIII daarover? Betreurt hij het? Ziet hij het als een ongelukkig misverstand? Voelt hij zich verplicht de toenmalige veroordeling te herroepen? Nee, hij *zwijgt* erover. En die zwijgzaamheid is door de overgrote meerderheid van de neothomisten als onuitgesproken advies opgevat dat navolging verdient. Zoals straks zal blijken, behoort Hollak *niet* tot die overgrote meerderheid!

Volgens mij ligt in het doodzwijgen van de copernicaanse revolutie de Achillespees van het orthodoxe neothomisme. Ik zal in een paar woorden toelichten waarom ik die mening ben toegedaan. Wat houdt de copernicaanse revolutie in? Dat de aarde een planeet is. Dat weet tegenwoordig bijna iedereen, zoals ook bijna iedereen weet dat de Mississippi een rivier is en Parijs een stad. *Planet Earth*. Maar waar staat die stelling tegenover? Wat wordt er door uitgesloten? Wat zou de aarde in 's hemelsnaam anders geacht kunnen worden te zijn dan een

planeet? Een zon, een ster, een maan of een komeet? Nee, iets dat überhaupt niet tot de hemellichamen behoort: de aarde als de sfeer van het *ondermaanse*. Zo dacht Aristoteles erover en Thomas in navolging van hem.

Kan datgene wat Copernicus bewerkstelligd heeft, te weten de definitieve afschaffing van het absolute onderscheid tussen het aardse en het hemelse, als een slechts empirische aangelegenheid ter zijde worden geschoven? Volgens mij niet. Want de diepste filosofische betekenis van die manoeuvre is uiteindelijk, dat er nergens in de zichtbare wereld een rangorde te vinden is die de weg wijst naar God. Wordt dit ook nog toegepast op de aanverwante onderscheidingen, namelijk fysisch versus *metafysisch* en natuurlijk versus *bovennatuurlijk*, dan verdwijnt God *als Opperwezen* definitief van het toneel. En dat is, opmerkelijk genoeg, geheel in overeenstemming met wat Hollak zegt in *Enige wijsgerige beschouwingen over de eigenaard van het godsbewijs* (p. 413 van deze bundel), namelijk dat “het Absolute Wezen, bron van alle rangorde, niet als het hoogste wezen, het hoogste *in* rangorde kan worden opgevat.”!

Het heeft mij ook zeer getroffen dat Hollak in zijn laatste artikel *Nietzsche's vraag* (in deze bundel het voorlaatste, maar in feite gepubliceerd vijf jaar na zijn afscheidsrede) de copernicaanse revolutie ter sprake brengt en vooral hoe hij dat doet. De conclusie die uit die revolutie getrokken kan worden, is volgens hem dat een *bepaalde* God inderdaad, zoals Nietzsche zegt, dood is, namelijk de God die past in het nederige perspectief van het geocentrisch wereldbeeld. Hollaks laatste artikel is een hartenkreet ten gunste van de stelling dat Nietzsche's slogan niet in *abstracto* moet worden opgevat, als pakkende vertaling van de nuchtere constatering dat God niet bestaat, maar als hartenkreet, als uitdrukking van de *concrete* ervaring dat onze vertrouwde God door de opkomst van de moderne natuurwetenschap niet meer levensvatbaar is. Dit is dan het eerder aangekondigde tweede punt waar onze wegen elkaar kruisen. Ik betreur het dat Jan sneller gereisd heeft dan ik, zodat ik hierover niet meer met hem van gedachten kan wisselen.

Harm Boukema